

fâd min Zeyli Târîhi Bağdâd, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye), s. 222-223; İbnü'l-Cezerî, *Gâ-yetü'n-Nihâye*, II, 38-40; a.mlf., *en-Neşr*, I, 90; *Keşfü'z-zunûn*, I, 822; II, 1706; Brockelmann, *GA*, I, 408; *Suppl.*, I, 723; *Hedîyyetü'l-'ârîfn*, II, 2; *Mu'cemü'l-mahtûâtü'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Ânâûlû* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok]; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 2888-2889; Ferâmûrz Hâc Menûcihrî, "Ebû'l-Kerem Şehrezûrî", *DMBİ*, VI, 197.

TAYYAR ALTIKULAÇ

ŞEHİSTÂNÎ

(الشهرستاني)

Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn)
Muhammed b. Abdülkerîm
b. Ahmed eş-Şehristânî
(ö. 548/1153)

el-Milel ve'n-nihâl adlı eseriyle tanınan
Ortaçağ İslâm dünyasının
en meşhur dinler tarihçisi.

Horasan'ın kuzeybatısında Nesâ yakınında bugünkü Türkmenistan'ın Karakum çölü sınırında yer alan Şehristan'da dünyaya geldi. Doğum yılı hakkında farklı tarihler verilmiştir. Talebesi Abdülkerîm es-Sem'ânî 469'da (1076) doğduğunu yazmaktadır (*et-Taḥbîr*, II, 162; *el-Müntehab*, III, 1503). Zehebî bu tarihi Sem'ânî'den naklen önce 467 şeklinde, ardından onun *et-Taḥbîr*'inden hareketle 469 olarak vermektedir (*A'lâmü'n-nübelâ*, XX, 287; *Târîhu'l-İslâm*, s. 328, 330). İbn Hallikân (*Ve-feyât*, III, 403) ve Sübkî (*Ṭabakât*, VI, 129) Sem'ânî'nin *Zeyl-i Târîh-i Bağdâd*'ından, İbn Hacer (*Lisânü'l-Mizân*, V, 264) ve Safedî de (*el-Vâfi*, III, 278) onlardan naklen 479 (1086) tarihini vermektedir. Fakat Sem'ânî'nin zeyli günümüzde mevcut değildir ve muhtemelen yanlış nakil veya istinsah hatası söz konusudur. Doğum tarihi 470 olarak da gösterilmiştir (Ebû'l-Fidâ, III, 29).

Hayatının ilk dönemi hakkında fazla bilgi yoktur. Memleketinde çeşitli hocalardan Arap dili ve edebiyatı, matematik ve mantık gibi ilimleri öğrendi. Daha sonra Nişâbur'a gitti, orada çoğu Cüveynî'nin talebesi olan hocalardan ders aldı. İmam Gazzâlî'nin ders arkadaşlarından, Tûs kadısı olan Şâfiî fakihî Ebû'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Hâfî ve Ebû Nasr Abdürrahîm b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den fıkıh ve usûl-i fıkıh, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medîni'den (Medâinî) hadis, Ebû'l-Kâsım Selmân b. Nâsir en-Nisâbü'rî'den tefsir, Eş'arî kelâmı, cedel usulü ve ilâhiyat felsefesi okudu. Nisâbü'rî'nin Şehristânî üzerinde büyük etkisi olmuştur. Şehristânî'nin Nişâbur'da ne kadar kaldığı kesin olarak

bilinmemekle birlikte onun ilmi seviyesinin kemal derecesine burada ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira Nişâbur'dan ayrıldıktan sonra gittiği Hârizm'de ders okuttu. Akfî ve naklî ilimlerdeki derinliği, ayrıca ahlâkî üstünlüğü sebebiyle kendisine "Efdal" ve "İmam" lakapları verildi.

510 (1117) yılında hac farızasını yerine getiren Şehristânî hac dönüşü Bağdat'a giderek eski dostu Es'ad b. Muhammed el-Meyhenî vasıtasıyla Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Dersleri ve vaazlarıyla halk nezdinde itibar kazandı ve burada yaklaşık üç yıl kaldı. 514'lerde (1120) Horasan'a dönüp Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Ebû'l-Kâsım Nasîrüddin Mahmûd b. Muzaffer el-Mervezî'nin hizmetine girdi ve Dîvânü'r-resâil'de nâiblik görevine getirildi; aynı zamanda Sultan Sencer'in yakını ve sırdaşı oldu. *el-Milel ve'n-nihâl*'i Mervezî'ye ithaf ettiği anlaşılmaktadır. Şehristânî'nin Horasan'dan ne zaman ayrıldığı bilinmemekteyse de Mervezî'nin 526'da (1132) vezirliği sona erince buradan ayrılmış olmalıdır. Ardından Tirmiz'e gitti ve Nakîbüleşrâf Ebû'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer b. Ali el-Müsevî'nin hizmetinde çalıştı. *Muşâra'atü'l-felâsife* adlı eserini ona sunduğu gibi *el-Milel ve'n-nihâl*'in bir nüshasını kendisine takdim etti. Şehristânî'nin doğduğu şehre dönüş tarihi belirtilmemekle beraber ölümüne dair kayıtlar ömrünün son yıllarını Şehristan'da geçirdiğini göstermektedir. Talebesi Abdülkerîm es-Sem'ânî onun 548'de (1153), diğer kaynaklar 548 yılı Şâban ayının sonuna doğru (Kasım 1153) vefat ettiğini nakletmektedir (Ali b. Zeyd el-Beyhakî, s. 143; İbn Hallikân, III, 403; Zehebî, *el-'İber*, IV, 132). İlim dünyasındaki şöhretine rağmen öğrencilerinden sadece Abdülkerîm es-Sem'ânî ve Mücîrüddin el-Bağdâdî'nin isimleri bilinmektedir (*Mu.AU*, XV, 267).

Dinî ve İlmî Kişiliği. Şehristânî'nin dinî kişiliğiyle ilgili olarak daha sağlıklı bazı tereddüt ve ithamlar dile getirilmiştir. Çağdaşı Ebû Muhammed el-Hârizmî, onun hakkında, "İtikaddaki bozukluğu ve inançsızlığa meyli olmasaydı imam olurdu" diye yazmakta, Zehebî de Bâtinî (İsmâilî) inancını benimsemekle suçlandığını söylemektedir. Sem'ânî'nin *et-Taḥbîr*'inde Şehristânî'nin İsmâilîler'e temayül göstermek, onların propagandasını yapmak ve kötü emellerini desteklemekle, ayrıca gulât-ı Şîa'dan olmakla suçlandığını kaydedildiğini belirten Tâceddin es-Sübkî, Sem'ânî'nin bunları nereden duyduğunu bilmediğini, zira Şehristânî'ye ait eserlerin bunun

aksini gösterdiğini, bu görüşlerin *et-Taḥbîr*'e sonradan ilâve edilmiş olabileceğini söylemekte ve bu tür ithamların büyük bir kısmını reddetmektedir (*Ṭabakât*, VI, 130). Şehristânî'nin İsmâilî olduğuna dair rivayetler Sem'ânî'nin *et-Taḥbîr*'i-Zehebî bunu *Târîh*'inde zikretmektedir- ve Hârizmî'nin *Târîh*'i-Yâkût *Mu'cemü'l-büldân*'da ondan nakletmektedir- olmak üzere iki kaynaktan gelmektedir. Rekabetin yoğun olduğu ve rakipleri zayıflatmak için çeşitli isnatların yapıldığı bir ortamda ve özellikle Selçuklular döneminde bir kimseyi karalamanın en etkili yolu onun İsmâilî olduğunu iddia etmektir. Bağdat'ta zındıklık, Merv ve Nişâbur'da İsmâilîlik iki önemli suçlama vasıtasıydı. Gerek Hârizmî gerekse Sem'ânî'nin metinlerinin bu durumu yansıtmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte Şehristânî'yi itham edenlerin bazı haklı gerekçeleri de olabilir. Çünkü Şehristânî'nin felsefeye düşkünlüğü bir kısım çevrelerde onun şeriatın nurundan uzaklaşmış felsefe karanlığına dalması şeklinde değerlendiriliyordu. Nitekim Hârizmî, Şehristânî'nin filozofların görüşlerini savunmasını eleştirmektedir (Yâkût, III, 377). Buna karşılık modern araştırmacılar, Şehristânî'nin ilâhî vahiy ve felsefeye dayanan iki bilgi kaynağını birbirinin alternatifî şeklinde kabul etmediğini, onun felsefeye derin ilgi duyduğunu ve düşünce özgürlüğünden yana olduğunu, ancak bu durumun kendisinin İsmâilî olmasını gerektirmediğini ileri sürmektedir (*Livre des religions*, G. Monnot'nun yazısı, I, 9-10).

Öte yandan Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'ini bilimsel tarzda objektif olarak yazması, döneminin diğer müellifleri gibi İslâmî ölçülere göre eleştiriye yer vermemesi benzer iddia ve tenkitlere yol açmıştır. İbn Teymiyye, Şehristânî'nin İmâmîyye'nin görüşlerine fazlaca temayül gösterdiğini, Bâtîniyye'nin sözlerini naklettiğini ve bunlara değer verdiğini, bazılarının onu bu fırkalardan olmakla itham ettiğini, aslında hitap ettiği kitlenin fikir ve mezhebine göre fikir ve mezhep değiştiren bir vâiz veya kelâmcı gibi davrandığını, bir taraftan Şîi, diğer taraftan Eş'arî yanlısı görüldüğünü kaydetmekte, *el-Milel*'de Şîiliğe meylettiği halde başka eserlerinde Şîiliğin aleyhinde bulunduğunu belirtmektedir (*Minhâcü's-sünne*, III, 209). Nitekim Şehristânî, Hasan Sabbâh'ın *Fuşûlû'l-erba'a*'sını Farsça'dan tercüme ederken kendisinin sadece bir mütercim olduğunu, söz konusu eserdeki görüşlerden sorumlu tutulamayacağını belirtmektedir. Şehristânî'nin eserlerini inceleyerek

Eş'arîlik, İsmâîlîlik ve İbn Sînâ taraftarlığı açısından değerlendiren Diane Steigerwald onun gizli fakat derin bir İsmâîlî olduğunu ileri sürmektedir (*La pensée philosophique*, s. 291). Son zamanlarda Nâîni tarafından bu tartışma tekrar gündeme getirilmiş ve Şehristânî'nin *Mefâtîhu'l-esrâr*'daki görüşleri sebebiyle İsmâîlî düşünceye sahip bulunduğu ileri sürülmüştür. Ancak Şehristânî'nin eserlerinde kendisini itham edenlerin iddialarını temellendirecek deliller bulmak zordur. Bu suçlamaların sebeplerini onun eserini yazarken takip ettiği usul ile felsefî ilimlere olan alâka ve derin vukufunda aramak daha doğrudur. Bütün ithamlara rağmen Şehristânî bir Sünnî olup Ebû'l-Hasan el-Eş'arî taraftarıdır. Nitekim çeşitli vesilelerle Eş'arî'den "üstadımız" diye bahsetmektedir (İA, XI, 395-396). Şehristânî fıkıh ve usûl-i fıkıh, kelâm, hadis ve tefsirdeki derin bilgisinin yanında filozof, vâiz ve Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisidir. Şehristânî'nin felsefî terminolojiyi kullanmadaki maharetini herkes takdir etmiştir. Görüşlerini ifade ederken analitik bir düşünce sistemi ortaya koymuş ve sert eleştirilerden çekinmemiştir.

Eserleri. Şehristânî'nin çağdaşı Beyhâkî onun yirmiden fazla eserinden bahseder. Günümüz araştırmacıları da kısmî farklılıklara rağmen bu listeyi kabul etmektedir (M. Rızâ Celâlî Nâîni, s. 31-77; M. Takî Dânişpejûh, VII [1968], s. 72-80; VIII [1969], s. 61-65). Ayrıca Şehristânî'nin birçok eserinin zamanımıza ulaşmadığı belirtilmektedir. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *el-Milel ve'n-nihâl**. Dinler ve mezhepler tarihi alanında objektif şekilde yazılmış bir eser olup İslâmîyet'in dışındaki dinler hakkında verdiği bilgiler bakımından XVIII. yüzyıla kadar tek kaynak olma vasfını korumuştur. Günümüzde de dinler tarihi alanında en önemli eser olarak kabul edilmektedir (*El²* [Fr.], IX, 221). Kitabın çeşitli neşirleri yapılmıştır (nşr. W. Cureton, I-II, London 1842-1846; Leipzig 1923; nşr. M. Seyyid Kılânî, I-II, 1381/1961; nşr. Abdülazîz M. el-Vekîl, I-III, Kahire 1388/1968). 2. *Nihâyetü'l-ikdâm** fî 'ilmi'l-kelâm. Yirmi bölümden oluşan eser Alfred Guillaume tarafından İngilizce tercümesi ve indekslerle birlikte neşredilmiştir (Oxford-London 1934). 3. *Muşâra'atü'l-felâsife. el-Milel*'den sonra yazılmış ve Tirmizî'de Nakîbüleşrâf Ebû'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer el-Müsevî'ye ithaf edilmiştir. Eser İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ**, *en-Necât*, *et-Ta'likât* ve *el-İşârât*'ında

yer alan ilâhiyyât konularına dair fikirlerine reddiye mahiyetindedir. Şehristânî, burada ele aldığı yedi meselenin İbn Sînâ'ya ait yetmiş meseleden seçildiğini belirtmektedir. Kitabın beşinci meselesinin sonunda müellif dönemin karışıklıklarından bahsetmekte ve eserini süratle tamamladığını söylemektedir. Söz konusu karışıklıklar muhtemelen Sencer'in 536'da (1141) Karahitaylılar'a yenilmesiyle irtibatlıdır (nşr. Süheyr Muhammed Muhtâr, Kahire 1396/1976; Arapça metin ve İng. trc. W. Madelung – Toloy Mayer, London 2001). 4. *Mefâtîhu'l-esrâr ve meşâbihu'l-ebrâr*. Kur'an ilimlerine girişle ilk iki sürenin tefsirini içermektedir. Eserde her âyet önce klasik tarzda tefsir edilmekte, ardından bâtinî açıklamalar yapılmaktadır. Şehristânî'nin bu eserinde ortaya koyduğu evren telakkisi ve varlık mertebeleriyle ilgili yorumlar bazılarınca İsmâîlî doktrin olarak kabul edilmiştir. Eserin Tahran'da tıpkıbasımı yapılmıştır (1409/1989). 5. *Meclisü'l-halk ve'l-emr*. Hârizm'de Farsça olarak kaleme alınmıştır. Nâîni eseri *Şerh-i Hâl*'in sonunda (Tahran 1343 hş./1964), ayrıca *Meclis-i Mektûb* içinde (1378 hş.) neşretmiştir. Diane Steigerwald tarafından *Majlis: Discours sur l'ordre et la création* adıyla Fransızca'ya çevrilen eser metinle birlikte neşredilmiştir (Sainte-Foy – Québec 1998). 6. *Mes'ele fî işbâtü'l-cevheri'l-ferd*. Kelâmcıların anlayışına göre maddenin bölünemeyen en küçük parçasıyla ilgili olan bu risâleyi Alfred Guillaume *Nihâyetü'l-ikdâm*'in sonunda yayımlamıştır (Oxford-London 1934). Risâlenin bir diğer neşri Ahmed Saîd ed-Demürdâş tarafından gerçekleştirilmiştir (*MMMA*, XXV/1-2 [1979], s. 195-218). 7. *Risâle ilâ Muhammed el-Îlâkî*. Tabip-filozof olan Muhammed b. Yûsuf el-Îlâkî'ye (ö. 536/1141) hitaben yazılan eser Nâîni'nin *Dû Mektûb*'u içinde tıpkıbasım halinde neşredilmiştir. Diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Menâhic ve'l-âyât* (*Muşâra'atü'l-felâsife*'den önce yazılan eserde İbn Sînâ'nın görüşleri tenkit edilmektedir); *Tefsîru* (*Şerhu*) *sûreti Yûsuf*; *Risâle ile'l-Kâdî Ömer b. Sehlân fî'r-red 'alâ İbn Sînâ* (Sâvî Ömer b. Sehlân buna *Cevâb 'ale's-Şehristânî* adıyla bir risâle yazmıştır); *Risâle ilâ Muhammed es-Sehlânî* (*Livre des religions*, G. Monnot'un girişi, I, 7-8).

BİBLİYOGRAFYA :

Şehristânî, *Livre des religions et des sectes* (trc. D. Gimaret – G. Monnot), Leuven 1986, G. Monnot'nun yazısı, I, 3-10; a.mlf., *el-Cevherü'l-ferd* (nşr. Ahmed Saîd ed-Demürdâş, *MMMA* [Ka-

hire], XXV/1-2 [1979] içinde), s. 195-218; Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Taḥbîr fî'l-mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, II, 160-162; a.mlf., *el-Müntehab min mu'cemi şüyûḥ* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad 1417/1996, III, 1503; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîhu ḥükemâ'i'l-İslâm: Tetimmetü Şivânî'l-ḥikme*, Dimaşk 1365, s. 143; Yâkût, *Mu'cemu'l-büldân*, III, 377; İbn Hallikân, *Veḫyât* (Abdülhamîd), III, 403; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minḥacü's-sünne*, Bulak 1321-22, III, 209; Ebû'l-Fidâ, *Târîḥ*, III, 29; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela**, XX, 286-288; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sena 541-550*, s. 328, 330; a.mlf., *el-İber*, Küveyt 1963, IV, 132; Safedî, *el-Vâfi*, III, 278-279; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâhî), VI, 128-130; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 263-264; M. Rızâ Celâlî Nâîni, *Şerḥ-i Hâl ve Âşâr-i Hüccetü'l-haḳ Ebû'l-Fetḥ Muhammed b. 'Abdülkerîm b. Ahmed Şehristânî*, Tahran 1343 hş., s. 31-77; D. Steigerwald, *La pensée philosophique et théologique de Shahrastānī* (m. 548/1153), Québec 1997; M. Takî Dânişpejûh, "Dâ'i'd-du'ât Tâcüdûdin Şehristânî", *Nâme-yi Âsitân-i Quds*, VII, Meşhed 1968, s. 72-80; VIII (1969), s. 61-71; G. Monnot, "Islam: Exégèse coranique", *Annuaire de l'école pratique des hautes études*, XCII, Paris 1983-84, s. 305-315; XCV (1986-87), s. 253-259; XCVI (1987-88), s. 237-243; a.mlf., "al-Shahrastānī", *El²* (Fr.), IX, 220-222; J. Jolivet, "Al-Shahrastānī critique d'Avicenne dans la lutte contre les philosophes", *Arabic Sciences and Philosophy*, X, Cambridge 2000, s. 275-292; C. de Vaux, "al-Shahrastānī", *El* (Fr.), IV, 272-273; Muhammed Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 393-396; B. B. Lawrence, "Shahrastānī", *ER*, XIII, 199-200; Abdullah Mahmûd Hüseyin, "eş-Şehristânî", *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyye*, Dimaşk 2005, XI, 809-810; Ahmet Özel – Mikdâd Arafe Mensiyye, "eş-Şehristânî", *Mu.ACI*, XV, 266-270.

ÖMER FARUK HARMAN

Kelâma Dair Görüşleri. Eş'ariyye kelâmının Gazzâlî ile başlayan müteahhirîn döneminde bir taraftan İslâm Meşşâî filozofları eleştirilirken diğer taraftan Aristo mantığı İslâmî ilimlere dahil edilerek kullanılan metotların klasik mantık ilkelerine uyarlandığı bir sürece girilmiştir. Şehristânî, Fahreddin er-Râzî'de zirveye ulaşan, Seyfeddin el-Âmidî ve Beyzâvî ile devam eden bu süreçte itikadî meselelere felsefî açıdan bakış yapmayı başlatmıştır. Onun kelâma dair görüşleri daha çok *Nihâyetü'l-ikdâm* ve *Muşâra'atü'l-felâsife* adlı eserlerinden hareketle şöylece özetlenebilir: **Bilgi ve Varlık.** Bilginin kaynaklarını duyular, akıl ve haberdan ibaret sayan Şehristânî, haberi kesin bilgi ifade edebilmesi için tevâtür yoluyla gelmesi veya doğruluğu mucize ile kanıtlanmış bir peygamber tarafından bildirilmesi gerektiğini söylemiştir (*Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 446-450, 460-464, 473). Varlık anlayışını, Allah ve âlem arasındaki ontolojik zıtlığı ve âlemin yoktan yaratılmışlığı ilkesiyle temel-